

Buddho Journal

<https://so13.tci-thaijo.org/index.php/Buddho>

ISSN: 3057-1200 (ONLINE)

The Influence of Buddhism in Southeast Asia

อิทธิพลของพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียง

Author & Corresponding Author*

1. Phra Tawan Avutthapanyo*

พระตะวัน อาวุธปญโญ

Affiliation:

1. Faculty of Religion and Philosophy, Mahamakut Buddhist University, Thailand.

1. Email: tawan.avu@mbu.student.ac.th

Article history:

Received: 21/03/2026 Revised: 20/04/2026

Accepted: 25/05/2026 Available online: 30/06/2026

How to Cite:

Avutthapanyo, P. T. (2026). The Influence of Buddhism in Southeast Asia. *Buddho*, 5 (2), 57-71.

BUDDHO

Buddhist Teachings, Scriptures, Practices, and Integrations

<https://so13.tci-thaijo.org/index.php/Buddho>

ISSN: 3057-1200 (Online)

Academic Review Articles

The Influence of Buddhism in Southeast Asia

Phra Tawan Avutthapanyo^{1*}

อิทธิพลของพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียง

พระตะวัน อาวุธปลโย^{1*}

Abstract

This academic article examines the historical development and influence of Buddhism on Buddhist architecture and religious art in Southeast Asia through documentary research based on the Pāli Canon, its commentaries, and related scholarly literature. The study investigates the origins, concepts, and evolution of Buddhist sacred architecture while exploring how Buddhist architectural traditions adapted to diverse cultural, environmental, and historical contexts across Southeast Asia.

The findings indicate that Buddhist architecture was fundamentally rooted in the principles of the Buddha's teachings, the Vinaya, and Buddhist cosmology, which inspired the construction of stupas, pagodas, monasteries, vihāras, and temples as centers of religious practice, education, and the propagation of Buddhism. As Buddhism spread throughout Southeast Asia, architectural forms were creatively integrated with indigenous beliefs, local artistic traditions, climatic conditions, and available construction materials, resulting in distinctive regional architectural identities while preserving shared symbolic meanings. Despite stylistic diversity, these sacred structures consistently reflect Buddhist cosmological concepts, philosophical symbolism, and the creation of sacred spaces intended to support spiritual cultivation and religious devotion. The study concludes that Buddhism has profoundly influenced not only the religious and cultural development of Southeast Asian societies but also the evolution of architectural heritage and Buddhist art, leaving an enduring legacy that continues to shape the region's cultural identity and constitutes an invaluable component of the world's cultural heritage.

Keywords: Buddhism, Southeast Asia, Buddhist Art, Buddhist Architecture, Sacred Architecture

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการและอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสถาปัตยกรรมและพุทธศิลป์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยอาศัยการวิเคราะห์เอกสารจากพระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา และผลงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง เพื่ออธิบายจุดกำเนิด แนวคิด และวิวัฒนาการของศาสนสถานในพระพุทธศาสนา ตลอดจนการปรับตัวของรูปแบบสถาปัตยกรรมเมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้าสู่ดินแดนต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ผลการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญในการกำหนดแนวคิดด้านการสร้างศาสนสถาน โดยมีรากฐานมาจากพระธรรมวินัยและจักรวาลวิทยาทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสะท้อนผ่านการสร้างสถาปัตยกรรม เจดีย์ วิหาร อาราม และวัดในฐานะศูนย์กลางของการปฏิบัติธรรม การศึกษา และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งยังพบว่าสถาปัตยกรรมพุทธในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ผสมผสานหลักธรรมกับศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น สถาปนิศาสตร์วัสดุก่อสร้าง และความเชื่อดั้งเดิม จนเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละประเทศ แม้รูปแบบทางศิลปกรรมจะมีความแตกต่างกัน แต่ยังคงรักษาแนวคิดร่วมเกี่ยวกับการจำลองจักรวาล การสื่อความหมายเชิงพุทธปรัชญา และการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพื่อการพัฒนาจิตใจ บทความนี้จะสะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาไม่เพียงเป็นศาสนาที่กำหนดวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนในภูมิภาคเท่านั้น แต่ยังเป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญในการสร้างมรดกทางสถาปัตยกรรมและพุทธศิลป์ที่ทรงคุณค่าซึ่งยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, พุทธศิลป์, สถาปัตยกรรมพุทธ, ศาสนสถาน

บทนำ

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นภูมิภาคที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ศาสนา และวัฒนธรรมอย่างสูง อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ทำหน้าที่เป็น “แกนร่วมทางอารยธรรม” ที่สำคัญของภูมิภาคนี้คือการแพร่ขยายของพระพุทธศาสนา ซึ่งได้เข้ามาพร้อมกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากชมพูทวีปตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษ และค่อย ๆ ผังรากลึกลงในโครงสร้างสังคม ความเชื่อ และศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2548) การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงมิติของหลักธรรมคำสอนเท่านั้น หากยังรวมถึงการถ่ายทอด “จักรวาลวิทยา” และคติสัญลักษณ์ทางศาสนา ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างความหมายของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และการออกแบบสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2547) แนวคิดเรื่อง “เขาพระสุเมรุ” ในฐานะศูนย์กลางจักรวาล ได้กลายเป็นกรอบความคิดสำคัญที่สะท้อนผ่านการจัดวางผังและองค์ประกอบของศาสนสถานในภูมิภาคนี้ ในมิติทางประวัติศาสตร์ การแพร่กระจายของพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับกระบวนการรับอิทธิพลอารยธรรมอินเดีย ซึ่งส่งผลต่อพัฒนาการทั้งด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของภูมิภาค นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2548) โดยศาสนสถานมิได้มีหน้าที่เพียงเป็น

พื้นที่ประกอบพิธีกรรมหรือประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุเท่านั้น แต่ยังเป็น “ภาพแทนของจักรวาล” ที่สะท้อนความเข้าใจต่อโลกและจักรวาลของสังคมพุทธในแต่ละยุคสมัย อย่างไรก็ตาม เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแพร่เข้าสู่บริบทท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่ รูปแบบสถาปัตยกรรมได้เกิดการปรับตัวอย่างมีนัยสำคัญ ทั้งในด้านวัสดุ เทคนิคการก่อสร้าง ภูมิอากาศ และการผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม เช่น คติผีและความเชื่อเรื่องอำนาจของกษัตริย์ (พระพิมลธรรม, 2500; สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2548) กระบวนการปรับตัวดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตของพระพุทธศาสนาในฐานะระบบความคิดที่สามารถบูรณาการเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างยืดหยุ่น

ดังนั้น การศึกษานี้จึงมุ่งวิเคราะห์ร่องรอยทางประวัติศาสตร์และแนวคิดจักรวาลวิทยาที่ปรากฏผ่านศาสนสถานพุทธศาสนาที่สำคัญจำนวน 5 แห่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่ออธิบายกระบวนการที่พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อพัฒนาการทางสถาปัตยกรรม และแสดงให้เห็นถึงการก่อรูปของมรดกทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่าในระดับสากล (มานพ นักการเรือน และคณะ, 2564)

พัฒนาการของสถาปัตยกรรมพุทธในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

พัฒนาการของสถาปัตยกรรมพุทธในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในมิติการวิจัยทางพระพุทธศาสนากำหนดการศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

1. ความหมายของพุทธศิลป์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ความหมายของพุทธศิลป์ คำว่า “พุทธศิลป์” มาจากคำว่า พุทธะ + ศิลปะ ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองตามคำสอนทางด้านพระพุทธศาสนาโดยตรง ด้วยความเลื่อมใส ศรัทธาโดยคำว่า “พุทธศิลป์” สามารถแยกอธิบาย ได้ ดังนี้ พุทธะ หมายถึง เรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและเป็นคำที่ใช้ในความหมายถึงองค์พระ สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้เอง และสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม ผู้รู้หรือริสัจ 4 อย่างถ่องแท้ หรือท่านผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้รู้ คือ ผู้ไม่ ต้อ ไม่กล้าทำบาปทั้งในที่ลับและที่แจ้ง เรียกว่า ผู้รู้(พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2548) ศิลปะ หมายถึง สิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อแสดงออกซึ่งอารมณ์ ความรู้สึก สติปัญญา ความคิด และความงาม (ชลูด นิ่มเสมอ, 2534) “ศิลปะ” (Art) เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าความงาม ศิลปะแต่เดิมนั้น หมายถึง ผลงานที่มนุษย์สร้าง ซึ่งได้มาจากการฝึกฝนปฏิบัติจนมีความแม่นยำ ชำนาญและผลของการปฏิบัติ หรือสร้างสรรค์ดังกล่าว ก็เพื่อวัตถุประสงค์ต่อคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งคือ คุณค่าทางประโยชน์ใช้สอย (Useful) คุณค่าทางจริยธรรม (Ethical)และคุณค่าด้านความงาม (Beauty) (มโน พิสุทธิรัตนานนท์, 2547) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายไว้ว่า พุทธศิลป์ หมายถึง พุทธ เจดียย์ เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า มี 4 ชนิด คือ ธาตุเจดียย์ บริโภคเจดียย์ ธรรมเจดียย์และอุทเทสิกเจดียย์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) สรุปได้ว่า คำว่า “พุทธศิลป์” หมายถึง งานศิลปะด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อส่งเสริมการเผยแผ่พุทธศาสนาโดยตรงและเป็นสิ่งช่วยโน้มน้าวจิตใจของพุทธศาสนิกชน ให้เกิด ความศรัทธา ประพฤติตนในแนวทางที่พึงงาม ซึ่งงานพุทธศิลป์ก่อให้เกิดผลอันเป็น

คุณค่าทางจิตใจ ให้เกิดความ เกษมเบิกบาน กลั่นออกมาเป็นความสุข ความสงบ และร่มเย็นใจ จึงกล่าวได้ว่างานพุทธศิลป์เป็นเสมือนสะพาน บุญ หรือเป็นสื่อที่น้อมนำความศรัทธา ความเลื่อมใส ในบวรพระพุทธศาสนา

2. จุดกำเนิดและอิทธิพลที่ปรากฏในพุทธศาสนา พุทธศิลป์มีจุดกำเนิดย้อนกลับไปได้ตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยเริ่มจากรูปแบบศาสนสถานที่มีลักษณะเรียบง่ายและเน้นประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก โดยเฉพาะ “สถูป” ซึ่งถือเป็นรูปแบบสำคัญในระยะแรกของพุทธศิลป์ หลักฐานจากมหาปรีณิพพานสูตรระบุว่า พระพุทธเจ้าทรงแนะนำการจัดการพระสรีรังคารให้บรรจุในสถูป ณ ทางสัญจรสำคัญ อันสะท้อนว่ารูปแบบการสร้างสถูปน่าจะมียุ่แล้วในบริบทวัฒนธรรมอินเดียก่อนหรือร่วมสมัยพุทธกาล (ที.ม. 10/152/204) ในทำนองเดียวกัน พาหิยสูตรได้กล่าวถึงการถวายพระเพลิงและการสร้างสถูปบรรจุอัฐิของพระพาหิยะ ทารุจิริยะกุลบุตร แสดงให้เห็นว่าการสร้างสถูปมิได้จำกัดเฉพาะพระพุทธเจ้า หากแต่ครอบคลุมถึงพระอริยสาวกผู้บรรลุธรรมด้วย ซึ่งสอดคล้องกับคติความเชื่อของอินเดียโบราณที่นิยมก่อสถูปหรือเนินดินเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่บุคคลผู้ควรเคารพ (ขุ.อ. 25/10/183-187)

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธศาสนามีลักษณะเรียบง่าย เน้นการดำรงอยู่ท่ามกลางธรรมชาติ อย่างไรก็ตามศาสนสถานได้เริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนจากการก่อสร้างเสนาสนะ 5 ประเภท ได้แก่ วิหาร อัมมโยค ปราสาท หัมมีย และคูหา ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อรองรับการดำเนินชีวิตของภิกษุสงฆ์มากกว่าความงามเชิงศิลปะ (วิ.จุ. 7/89/294) ลักษณะดังกล่าวสะท้อนว่าในระยะเริ่มต้นยังไม่ปรากฏพระพุทธรูปหรือสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าอย่างชัดเจน หากแต่เป็นงานสถาปัตยกรรมที่เกิดจากอิทธิพลของคติทางศาสนาและความต้องการเชิงปฏิบัติ ต่อมา การสร้างวัดและศาสนสถานมีบทบาทสำคัญยิ่งในพัฒนาการของพุทธศิลป์ เช่น วัดพระเชตุวันมหาวิหารของอนาลปินทิกเศรษฐี และวัดบุพพารามของนางวิสาขา ซึ่งถือเป็นรากฐานของ “วัด” ในฐานะศูนย์กลางทางศาสนาและสังคม นอกจากนี้ ภายหลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ได้เกิดการแจกพระบรมสารีริกธาตุไปยังแคว้นต่าง ๆ และมีการก่อสร้างสถูปเพื่อประดิษฐาน จนกลายเป็นรูปแบบ “ธาตุเจดีย์” อย่างแพร่หลาย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2518) เจดีย์ในพระพุทธศาสนาได้พัฒนาเป็น 4 ประเภท ได้แก่ ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุทเทสิกเจดีย์ ซึ่งสะท้อนพัฒนาการทางความคิดจากการบูชาพระบรมธาตุไปสู่การบูชาพระธรรมและสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์ การขยายตัวของแนวคิดดังกล่าวส่งผลให้เกิดการประดับตกแต่งศาสนสถานอย่างวิจิตร จนพัฒนาเป็นรูปแบบศิลปกรรมที่เรียกว่า “พุทธศิลป์” เมื่อเวลาผ่านไป พุทธศิลป์ได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องจากรูปแบบเรียบง่ายไปสู่ความงดงามเชิงสุนทรีย์ โดยสอดแทรกคติธรรม นิทานชาดก และหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ศาสนสถานจึงมิได้เป็นเพียงพื้นที่ประกอบศาสนกิจ แต่กลายเป็นศูนย์รวมศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของสังคม วัดจึงทำหน้าที่ทั้งในมิติศาสนา การศึกษา และการสืบทอดวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน

โดยสรุป พุทธศิลป์ในระยะพุทธกาลเริ่มจากสถาปัตยกรรมและพัฒนาสู่ระบบศาสนสถานที่ซับซ้อนมากขึ้น ขณะที่ประติมากรรมเริ่มปรากฏในระยะหลัง ส่วนจิตรกรรมยังไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน การกำเนิดและพัฒนาการ

ของพุทธศิลป์จึงเป็นผลลัพธ์จากปฏิสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางศาสนา คติวัฒนธรรมอินเดีย และความจำเป็นเชิงสังคมในแต่ละยุคสมัย

3. สถาปัตยกรรมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาล คำเรียกสถานที่จำพรรษาและประกอบศาสนกิจของพระสงฆ์ได้ใช้คำว่า “วัด” ดังเช่นในปัจจุบัน หากแต่ปรากฏหลักฐานในพระไตรปิฎกว่ามีการใช้คำหลากหลาย ได้แก่ “อาวาส” “สังฆาราม” “วิหาร” และ “อาราม” ซึ่งสะท้อนทั้งมิติทางภาษาและพัฒนาการของพื้นที่ทางศาสนาในพระพุทธศาสนาอินเดียโบราณ คำเรียกเหล่านี้มิได้เป็นเพียงถ้อยคำ หากแต่สะท้อนลักษณะเชิงสถาปัตยกรรมและบทบาทของพื้นที่ในฐานะศูนย์กลางการดำรงอยู่ของคณะสงฆ์และการเผยแผ่ธรรมะ คำว่า “อาวาส” (บาลีว่า อาวาโส) มีความหมายโดยรวมว่า “ที่อยู่อาศัย” และในบริบทพระพุทธศาสนาใช้หมายถึงที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์หรือวัดในความหมายกว้าง ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่าเป็นที่อยู่ของสงฆ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2557: 552) ตัวอย่างในพระวินัยปิฎกได้สะท้อนการใช้คำนี้ในความหมายเชิงพื้นที่ร่วมของคณะสงฆ์โดยไม่ระบุชื่อเฉพาะ แสดงให้เห็นว่า “อาวาส” ทำหน้าที่เป็น सामानยนาม ที่ใช้เรียกสถานที่พำนักของพระภิกษุโดยรวม มากกว่าจะเป็นการระบุวัดใดวัดหนึ่งโดยเฉพาะ ในส่วนของ “สังฆาราม” (บาลีว่า สงฆาราม) มีความหมายว่า “อารามของสงฆ์” เป็นคำที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่กับชุมชนสงฆ์โดยตรง ปรากฏในพระไตรปิฎกในลักษณะของสถานที่ที่ได้รับการจัดสร้างและอุทิศเพื่อการอยู่จำพรรษาและปฏิบัติธรรมของพระภิกษุ แสดงให้เห็นพัฒนาการของพื้นที่ทางศาสนาที่มีการจัดสรรและพัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยยังคงลักษณะการใช้เป็น सामानยนาม เช่นเดียวกัน สำหรับคำว่า “วิหาร” (บาลีว่า วิหาโร) มีความหมายพื้นฐานว่า “ที่อยู่” และในบริบทพระพุทธศาสนาใช้หมายถึงที่พำนักของพระภิกษุหรือสถานที่จำพรรษา ซึ่งมีนัยใกล้เคียงกับความหมายของวัดโดยรวม คำนี้ปรากฏในเอกสารพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น “เชตวันวิหาร” ซึ่งสะท้อนการตั้งชื่อสถานที่ทางศาสนาที่เริ่มมีความเฉพาะเจาะจงมากขึ้น และแสดงถึงความสำคัญของพื้นที่ในฐานะศูนย์กลางการประกาศพระธรรมคำสอน

ส่วนคำว่า “อาราม” (บาลีว่า อาราม) เดิมมีความหมายว่า “สวน” หรือ “สวนที่ปลูกไม้ดอกไม้ผล” แต่ต่อมาได้ขยายความหมายมาใช้เรียกสถานที่พักอาศัยของพระสงฆ์และนักบวชในศาสนาต่าง ๆ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายว่า “...อาราม สวนที่ปลูกต้นไม้ใช้ดอกและใช้ผล ชื่อว่า อาราม ในบาลีประเทศ (มาในวิภังค์แห่งทุติยปาราชิก มหาวิภังค์) นี้ว่า

สวนไม้ดอก สวนไม้ผล ชื่อว่า อาราม ที่อยู่ของภิกษุทั้งหลายชื่อ

ว่าอารามในบาลีประเทศ (มาในนิทานแห่งสิกขาบทแรกแห่ง

อารามวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์ ภิกขุณีวิภังค์) นี้ว่า

ภิกษุณีไม่ บอกกล่าวเข้าไปสู่สถานที่เป็นอารามมีภิกษุ

ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ที่อยู่อาศัยแม้ของนักบวชภายนอก

(พระพุทธศาสนา) ก็ชื่อ อาราม ได้ในบาลีประเทศ

(มาในมหาพุทธชกัณฐสูตร มุล ปณณาสก) นี้ว่า

จะเที่ยวบิณฑบาตในกรุงสาวตถิกก็เป็นเวลายัง

เข้านัก อย่าเลย จำเราจะเข้าไปยังอารามของ

นักบวชอัญญ เดียรถีย...” (วชิรญาณวโรรส,

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม พระยา, 2529, 584-585) มิได้จำกัดเฉพาะพุทธศาสนา หากแต่ใช้ร่วมในบริบทของนักบวชลัทธิอื่นด้วย (วชิรญาณวโรรส, 2529: 584-585) อย่างไรก็ตาม ในพระพุทธศาสนาได้ปรากฏการใช้คำนี้เป็นชื่อวัดสำคัญ เช่น “โฆสิตาราม” ซึ่งสะท้อนการผสมผสานระหว่างภูมิทัศน์เชิงธรรมชาติและพื้นที่ทางศาสนา

โดยสรุป การใช้คำว่า “อาวาส” “สังฆาราม” “วิหาร” และ “อาราม” ในสมัยพุทธกาลสะท้อนให้เห็นพัฒนาการของแนวคิดเรื่องพื้นที่ทางศาสนา ซึ่งมีได้เป็นเพียงที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ แต่ยังเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ ปฏิบัติธรรม และเผยแผ่พระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นรากฐานสำคัญของพัฒนาการสถาปัตยกรรมวัดในยุคต่อมา ซึ่งก่อรูปเป็น “วัด” ในความหมายที่ชัดเจนและเป็นสถาบันทางศาสนาอย่างสมบูรณ์ในปัจจุบัน

แนวคิดในการสร้างวัด ความจำเป็นด้านสถานที่สำหรับปฏิบัติศาสนกิจ และความศรัทธาของพุทธบริษัท

แนวคิดในการสร้างวัดในพระพุทธศาสนาเริ่มต้นจากความจำเป็นด้าน “เสนาสนะ” สำหรับการปฏิบัติธรรมของภิกษุสงฆ์ ควบคู่ไปกับแรงขับเคลื่อนทางศรัทธาของพุทธบริษัท ในเชิงอุดมคติแล้ว การดับทุกข์มิได้จำกัดอยู่กับพื้นที่ที่มนุษย์จัดสร้างขึ้น เนื่องจากภิกษุในสมัยพุทธกาลสามารถบำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมได้แม้ในเสนาสนะตามธรรมชาติ เช่น ป่า โคนไม้ หรือถ้ำ ดังปรากฏในกรณีปัญจวัคคีย์ซึ่งบรรลุธรรม ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน อย่างไรก็ตาม เมื่อพุทธศาสนาขยายตัว พระพุทธองค์จึงทรงมีพุทธานุญาตให้ภิกษุใช้เสนาสนะหลากหลายประเภทเพื่อความเหมาะสมต่อการจำพรรษาและการเจริญสมาธิ

พุทธานุญาตดังกล่าวกำหนดเสนาสนะ 5 ประเภท ได้แก่ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนโล้น และถ้ำ (วิ.จุ. (ไทย) 7/294/89-90) โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ภิกษุมีที่อยู่ที่เหมาะสมต่อการปฏิบัติธรรม ทั้งในด้านการป้องกันสภาพแวดล้อมและการเอื้อต่อการหลีกเลี่ยง วิหารในความหมายดั้งเดิมมิได้หมายถึงอาคารประกอบศาสนพิธีดังความเข้าใจร่วมสมัย แต่หมายถึงที่อยู่อาศัยของภิกษุ ซึ่งมีลักษณะไม่จำเพาะทางสถาปัตยกรรม (วชิรญาณวโรรส, 2529: 464) ส่วนเรือนมุงแถบเดียว (อชฺฌโยค) เป็นอาคารกึ่งเปิดที่มุงหลังคาเพียงด้านเดียว มีลักษณะคล้ายเพิงพัก ใช้เพื่อความโปร่งโล่งในการอยู่อาศัยและปฏิบัติธรรม ในขณะที่ปราสาท (ปาสาท) หมายถึงอาคารที่มีโครงสร้างยกสูงและซ้อนชั้น มักปรากฏในบริบทของชนชั้นสูง แต่ในพระพุทธศาสนาก็ถูกนำมาใช้เป็นเสนาสนะถวายสงฆ์ ดังเช่นกรณีการถวายโดยนางวิสาขา เรือนโล้น (หิมมียะ) มีลักษณะเป็นอาคารที่มีลานเปิดโล่งด้านบนหรือหลังคาราบ สามารถรับแสงจันทร์และใช้เป็นพื้นที่ปฏิบัติธรรม ส่วนถ้ำ (คฺหา) หมายถึงโพรงธรรมชาติหรือถ้ำที่มนุษย์

ดัดแปลง ซึ่งพระพุทธองค์และภิกษุใช้เป็นที่ยำพรรษาอยู่เสมอในบริบทของการแสวงหาความสงบ (ที.ม. (ไทย) 10/344/273) เสนาสนะทั้งห้าประเภทนี้มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือการเป็นที่กำบังจากสภาพอากาศและสิ่งรบกวนภายนอก เพื่อเอื้อต่อการเจริญสมาธิและวิปัสสนา ดังที่พระพุทธองค์ทรงอธิบายถึงอานิสงส์ของวิหารว่าเป็นสถานที่ป้องกันความร้อน หนาว ฝน ลม และสัตว์ร้าย อีกทั้งยังเป็นพื้นที่สำหรับการหลีกเร้นเพื่อความสงบและการเห็นแจ้ง (วิ.จ. (ไทย) 7/295/91) อีกทั้งเสนาสนะเหล่านี้มิได้เป็นสมบัติของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่เป็นของสงฆ์ส่วนรวมที่พึงใช้ร่วมกัน (วิ.จ. (ไทย) 7/294/91)

ดังนั้น การเกิดขึ้นของวัดในพระพุทธศาสนาจึงมิได้มีรากฐานเพียงความจำเป็นด้านที่อยู่อาศัยเท่านั้น หากยังสะท้อนพลังศรัทธาของพุทธบริษัทที่ต้องการอุปถัมภ์พระศาสนา ดังเห็นได้จากการสร้างเสนาสนะถวายภิกษุในสมัยพุทธกาล ซึ่งพัฒนาไปสู่ระบบวัดในฐานะศูนย์กลางของการปฏิบัติธรรม การศึกษา และการดำรงอยู่ของคณะสงฆ์ในระยะยาว

วัดสำคัญในสมัยพุทธกาล

สะท้อนพัฒนาการของพระพุทธศาสนาในฐานะสถาบันทางสังคมที่เริ่มมี “อาราม” เป็นศูนย์กลางการเผยแผ่ธรรมและการจำพรรษาของภิกษุสงฆ์ โดยมีทั้งวัดที่เกิดจากการอุทิศของกษัตริย์ เศรษฐี และอุบาสกอุบาสิกาผู้มีศรัทธา ซึ่งล้วนตั้งอยู่บนบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และภูมิศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเมืองสำคัญในชมพูทวีป

เวฬุวันวิหารนับเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นจากการถวายของพระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธ โดยมีลักษณะเป็นอุทยานเวฬุวันซึ่งมีสภาพแวดล้อมสงบ เหมาะแก่การปลีกวิเวก พระพุทธเจ้าทรงรับถวายอารามและทรงแสดงธรรมแก่พระเจ้าพิมพิสารก่อนเสด็จกลับ พร้อมทั้งทรงอนุญาตให้มี “อาราม” สำหรับภิกษุสงฆ์เป็นครั้งแรก ลักษณะภูมิประเทศในเชิงนิเวศน์ของเวฬุวันมีความร่มรื่นด้วยพรรณไม้ โดยเฉพาะต้นไผ่ซึ่งสอดคล้องกับความหมายของคำว่า “เวฬุ” ในภาษาบาลีที่หมายถึงต้นไผ่ (วิ.ม. (ไทย) 4/59/71-72; จันทบูรินฤทธาณ, 2513: 739)

นิโครธารามตั้งอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ ใกล้พระราชวังของพระเจ้าสุทโธทนะในแคว้นสักกะ มีความสัมพันธ์โดยตรงกับราชสกุลศากยะก่อนการเสด็จออกผนวชของพระพุทธเจ้า สภาพแวดล้อมของอารามมีความร่มรื่นเนื่องจากตั้งอยู่ใกล้ป่ามทวัน และมีหลักฐานในพระไตรปิฎกแสดงถึงการอุปถัมภ์ของเจ้านายศากยะในการสร้างเสนาสนะภายในอาราม (ม.อ. (ไทย) 14/185/222)

ราชการามเป็นอารามสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับภิกษุณีสงฆ์ โดยพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเป็นผู้สร้างถวาย ณ กรุงสาวัตถี มีปรากฏในพระสูตรว่าภิกษุณีจำนวนหนึ่งพันรูปเคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ สถานที่แห่งนี้ (ส.ม. (ไทย) 19/1007/510) แสดงให้เห็นถึงบทบาทของราชอำนาจในการสนับสนุนสถาบันสงฆ์ฝ่ายภิกษุณีในระยะต้นของพุทธศาสนา

เขตนววิหารถือเป็นอารามที่มีความสำคัญสูงสุดแห่งหนึ่งในสมัยพุทธกาล เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษายาวนานที่สุดถึง 19 พรรษา สร้างโดยอนาถปิณฑิกเศรษฐีผ่านการอุทิศที่ดินของเจ้าเซตราขุมาร โดยมีเหตุการณ์การปูเงินเต็มพื้นที่สวนเป็นหลักฐานเชิงสัญลักษณ์ของศรัทธาในพระพุทธศาสนา (วิ.จุ. (ไทย) 7/307/118; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557: 269)

บุพพารามวิหารเป็นอารามสำคัญในกรุงสวตถิ สร้างโดยนางวิสาขามิคารมาตา มีปราสาทขนาดใหญ่เป็นเสนาสนะเด่น ภายในมีโครงสร้างซับซ้อนและมั่นคงสะท้อนฐานะเศรษฐีผู้มีศรัทธาอย่างยิ่ง รายละเอียดในอรรถกถากล่าวถึงปราสาทสองชั้นจำนวน 500 ห้อง สร้างแล้วเสร็จภายใน 9 เดือน (ส.ม. (ไทย) 19/826/398; ชุ.ธ.อ. เล่ม 1 ภาค 2 ตอน 2: 105-108)

ชีวกัมพวันเป็นอารามในกรุงราชคฤห์ เดิมเป็นสวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจจ์ แพทย์ประจำพระพุทธเจ้า ชื่อสถานที่สะท้อนองค์ประกอบทางภาษาบาลีจากคำว่า “ชีวก” และ “อัมพวัน” ซึ่งหมายถึงสวนมะม่วง (จันทบุรินฤณาด, 2513: 86-679) และปรากฏในพระไตรปิฎกว่าเป็นสถานที่ที่พระศาสดาประทับจำพรรษา (อง.เอก. (ไทย) 1/345)

อัมพปาลิวันเป็นสวนมะม่วงของนางอัมพปาลิในเมืองเวสาลี ซึ่งต่อมาได้รับการถวายแด่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ก่อนการปรินิพพานไม่นาน (ที.ม. (ไทย) 10/162/108) สะท้อนให้เห็นบทบาทของสตรีในฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอย่างมีนัยสำคัญ

นอกจากวัดสำคัญเหล่านี้ ยังปรากฏอารามอื่น ๆ เช่น อัมพการาม โฆสิตาราม ปาวารการาม กุกกุการาม และวาลิการาม ซึ่งล้วนสะท้อนรูปแบบการอุทิศพื้นที่โดยผู้มีศรัทธาในสังคมพุทธกาล ขณะเดียวกันยังมีสถานที่ที่ไม่ได้เรียกว่า “อาราม” โดยตรง เช่น ภูเขาคิณฑกภูหรือเวฬุคาม ซึ่งมีลักษณะเป็นสถานที่จำพรรษาเชิงธรรมชาติมากกว่าจะเป็นวัดที่มีโครงสร้างสมบูรณ์ แสดงให้เห็นพัฒนาการของรูปแบบสถาปัตยกรรมสงฆ์จากพื้นที่ธรรมชาติไปสู่อารามที่มีระบบและการอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการมากขึ้นในระยะต่อมา

องค์ประกอบของวัดในสมัยพุทธกาล

องค์ประกอบของวัดหรืออารามในสมัยพุทธกาลสามารถพิจารณาได้จากเสนาสนะที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อรองรับวิถีชีวิตของภิกษุสงฆ์ โดยมีลักษณะเป็นระบบพื้นที่ใช้สอยที่สัมพันธ์กับวัตรปฏิบัติทางพระธรรมวินัยอย่างเป็นระเบียบ เริ่มจาก “วิหาร” ซึ่งในพระไตรปิฎกมีความหมายทั้งในฐานะอารามโดยรวมและสิ่งปลูกสร้างสำหรับจำพรรษาของภิกษุ อันทำหน้าที่เสมือนที่อยู่หรือที่พักอาศัยของสงฆ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557: 24) ลักษณะดังกล่าวสะท้อนผ่านกรณีการถวายวิหารจำนวนมากแก่คณะสงฆ์ในกรุงราชคฤห์ ซึ่งมีสถานะใกล้เคียงกับกฎในเชิงหน้าที่ ต่อมาคือ “อุโบสถ” ซึ่งมีได้จำกัดอยู่เพียงอาคาร หากหมายถึงเขตพื้นที่ที่กำหนดด้วย “สีมา” เพื่อใช้ประกอบสังฆกรรมร่วมกัน โดยขอบเขตอาจกำหนดด้วยธรรมชาติหรือสิ่งก่อสร้าง เช่น ต้นไม้ แผ่นหิน หรือ

แม่น้ำก็ได้ มิได้ยึดติดเฉพาะเสมาแบบแผ่นหินดังที่พบในภายหลัง (วิ.ม. (ไทย) 4/138/215; จันทบุรีนฤนาถ, 2513: 836) ในส่วน “กุฏิ” หรือกุฏิ เป็นเสนาสนะสำหรับอยู่อาศัยของภิกษุสามเณร มีความหมายพื้นฐานว่าเรือนหรือกระท่อม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557: 24) และมีการกำหนดขนาดตามพุทธานุญาตอย่างชัดเจน เพื่อให้เหมาะแก่การจำพรรษา (วิ.ม. (ไทย) 1/349/384) ทั้งยังปรากฏการใช้คำประกอบเพื่อระบุหน้าที่เฉพาะ เช่น คันธกุฏิสำหรับประทับของพระพุทธเจ้า กับปัยกุฏิสำหรับเก็บเสปียง และวัจจกุฏิสำหรับเป็นส้วมของสงฆ์ ซึ่งสะท้อนการจัดระบบพื้นที่ใช้สอยอย่างจำแนกหน้าที่อย่างเป็นระเบียบ ถัดมาคือ “หอฉัน” ซึ่งเป็นสถานที่สำหรับภิกษุใช้ฉันภัตตาหาร อันเกิดจากพุทธานุญาตเพื่อแก้ปัญหาการฉันอาหารกลางแจ้งที่ไม่สะดวก (วิ.จ. (ไทย) 7/301/105) ขณะเดียวกัน “ศาลาไฟ” หรือชั้นตาสรร เป็นพื้นที่สำหรับก่อไฟอย่างเป็นระเบียบภายในอาราม เพื่อแก้ปัญหาการก่อไฟอย่างไม่เป็นระบบในอดีต (วิ.จ. (ไทย) 7/301/106) ส่วน “โรงจกรม” เป็นเสนาสนะสำหรับการเดินจกรม อาจมีลักษณะเป็นอาคารขนาดเล็กที่มีหลังคาคลุมเพื่อรองรับการปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะ นอกจากนี้ ยังมี “เรือนคลัง” สำหรับเก็บรักษาจีวรของภิกษุ และ “บ่อน้ำ” ซึ่งถือเป็นปัจจัยพื้นฐานของการดำรงชีวิต โดยมีข้อกำหนดเกี่ยวกับการใช้งานและอุปกรณ์ประกอบ เช่น ขอบบ่อ ราวจับ ถังน้ำ และผ้าเช็ดน้ำ (วิ.จ. (ไทย) 7/261-262/39-41) รวมถึงโครงสร้างระดับผังวัด ได้แก่ รั้วล้อมอาราม ซุ้มประตู และระบบระบายน้ำ ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากพุทธานุญาตให้กำหนดขอบเขตวัดอย่างชัดเจน เพื่อป้องกันสัตว์และความเสียหาย พร้อมทั้งพัฒนาเป็นองค์ประกอบเชิงสถาปัตยกรรมของพื้นที่สงฆ์ (วิ.จ. (ไทย) 7/303/109-110)

โดยรวม เสนาสนะเหล่านี้สะท้อนการพัฒนาพื้นที่วัดในสมัยพุทธกาลอย่างเป็นระบบ ทั้งในมิติของการใช้สอย การปฏิบัติธรรม และการจัดระเบียบชุมชนสงฆ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระธรรมวินัยกับการออกแบบพื้นที่ทางสถาปัตยกรรมอย่างมีเหตุผลและเป็นรูปธรรมในบริบทสังคมอินเดียโบราณ

คุณลักษณะของวัดในสมัยพุทธกาล คือ ความเรียบง่าย พอเพียงต่อ การใช้สอย และกลมกลืนกับธรรมชาติ

ในปัจจุบัน ความเข้าใจเรื่อง “วัด” มักถูกผูกโยงกับมิติทางกายภาพเป็นสำคัญ กล่าวคือ วัดถูกมองในฐานะกลุ่มสิ่งก่อสร้างทางศาสนาที่ต้องมีความครบถ้วนสมบูรณ์ เช่น อุโบสถ วิหาร กุฏิ หรือเจดีย์ จึงจะถือว่าเป็นวัดได้ โดยสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม หากย้อนกลับไปพิจารณาหลักฐานในสมัยพุทธกาล จะพบว่าความหมายของ “วัด” มิได้ตั้งอยู่บนฐานของสถาปัตยกรรม หากแต่ตั้งอยู่บน “การอุทิศพื้นที่” และการยอมรับโดยพระพุทธเจ้าเป็นสำคัญ กล่าวคือ เพียงการกล่าวถวายพื้นที่อารามก็ทำให้พื้นที่นั้นมีสถานะเป็นวัดโดยสมบูรณ์แล้ว ดังปรากฏในกรณีของเวฬุวันวิหารและอัมพปาลีวัน ซึ่งเกิดความเป็นอารามขึ้นตั้งแต่การรับถวาย มิได้ขึ้นอยู่กับการก่อสร้างเสนาสนะเป็นเงื่อนไขเบื้องต้น แนวคิดดังกล่าวสะท้อนอย่างชัดเจนในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งให้ความหมายของ “อาราม วัตร” ในฐานะ “ที่ดินวัด” หรือพื้นที่เดิมของอาราม แม้ในกรณีที่อารามเสื่อมสภาพหรือรกร้างไปแล้วก็ตาม (พระวินัยปิฎก เล่ม 7 จุลวรรค ทุติยภาค และอรรถกถา: 211; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2557: 551)

ข้อความดังกล่าวชี้ให้เห็นอย่างเป็นระบบว่า “ความเป็นวัด” ในบริบทพุทธกาลให้ความสำคัญกับมิติของพื้นที่มากกว่ามิติของโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม ในด้านลักษณะทางกายภาพของวัดยุคพุทธกาล หลักฐานชี้ให้เห็นถึงความเรียบง่ายอย่างยิ่ง เสนาสนะมิได้ถูกออกแบบเพื่อความวิจิตรหรูหรา และไม่มีการประดับตกแต่งอย่างฟุ่มเฟือย ดังที่พบในบางบริบทของวัดร่วมสมัย ทั้งนี้ พระไตรปิฎกมิได้ระบุการใช้วัสดุตกแต่งเช่นทองคำเปลวหรือกระจกในการก่อสร้างเสนาสนะ ยกเว้นข้อพิจารณาในชั้นอรรถกถาเท่านั้น แม้อุโบสถในบางกรณีอาจเป็นเพียงพื้นที่โล่ง มิใช่อาคารถาวร ขณะที่กุฏิมีขนาดเล็กและใช้วัสดุพื้นถิ่น เช่น ไม้และดิน โดยเน้นความเรียบง่ายและประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ความเรียบง่ายนี้มีได้ปฏิเสธการอนุญาตให้ตกแต่งโดยสิ้นเชิง หากแต่เป็นการกำกับให้อยู่ในขอบเขตที่เหมาะสม กล่าวคือ การทาสีเสนาสนะจำกัดอยู่เพียงสีพื้นฐาน เช่น ดำ ขาว และเหลือง รวมทั้งการตกแต่งเชิงลวดลายสามารถทำได้ในบางพื้นที่ เช่น หอฉัน โรงจกรม หรือเวจกุฎี โดยจำกัดเฉพาะลวดลายธรรมชาติ เช่น ลายดอกไม้หรือดอกจอก และห้ามการเขียนรูปบุคคล (วิ.จุ. (ไทย) 7/229/102; 7/291/76; 7/293/83; 7/298/100–102; 7/301/105–106) ข้อกำหนดเหล่านี้สะท้อนหลักการควบคุมความงามเชิงสุนทรียะให้อยู่ภายใต้กรอบของความพอเหมาะและไม่ฟุ่มเฟือย

ในมิติของการพัฒนาเสนาสนะ ยังพบว่ามีลักษณะของ “การปรับใช้ตามความจำเป็น” มากกว่าการก่อสร้างเพื่อความสมบูรณ์เชิงรูปแบบ เช่น กรณีวิหารที่ถวายเป็นสมัยพระเจ้าพิมพิสารจำนวน 60 หลัง ในระยะแรกมีลักษณะเรียบง่าย ต่อมาจึงมีการอนุญาตเพิ่มเติมองค์ประกอบเพื่อประโยชน์ใช้สอย เช่น ประตู ลิ้ม กลอน หน้าต่าง ฝั่ม่าน และบานหน้าต่าง (วิ.จุ. (ไทย) 7/296/92–94; 7/328/159–160) ซึ่งสะท้อนแนวคิดการพัฒนาเชิงหน้าที่ (functional adaptation) มากกว่าการพัฒนาเชิงประดับตกแต่ง ในด้านการเลือกพื้นที่ตั้งวัด สมัยพุทธกาลให้ความสำคัญกับความสมดุลระหว่าง “ความสงบ” และ “ความใกล้ชิดชุมชน” กล่าวคือ พื้นที่ควรมีความเงียบสงบเหมาะแก่การเจริญสมาธิ แต่ต้องไม่ห่างไกลจนเกินไป เพื่อความสะดวกในการบิณฑบาตและการอุปฐากของอุบาสกอุบาสิกา นอกจากนี้ พื้นที่วัดยังควรมีความเป็นธรรมชาติสูง โดยเฉพาะความร่มรื่นของป่าไม้ ดังปรากฏในชื่อวัดจำนวนมากที่มีคำว่า “วน” หรือ “วัน” เช่น เวฬุวัน เขตวัน ชิวกัมพวัน และอัมพปาลีวัน ซึ่ง “วัน” มาจากภาษาบาลีว่า “วน” หมายถึงป่า หรือหมู่ไม้ (จันทบุรี นฤนาถ, 2513: 679) ขณะที่ “อาราม” มาจาก “อาราโม” หมายถึงสวนหรือที่พักผ่อน ภาพของความเป็นธรรมชาตินี้ได้รับการสะท้อนอย่างชัดเจนในคัมภีร์ เช่น คำพรรณนาเวฬุวันมหาวิหารที่กล่าวถึงความร่มรื่นของสวน เสียงกัมมร และนกนานาชนิด รวมทั้งความสงบจากสิ่งรอบกวน (ขุ.พทธ. (ไทย) 33/337–338/432) ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าวัดในอุดมคติของพุทธศาสนายุคต้นมิใช่พื้นที่แห่งความโอ่อ่า หากแต่เป็นพื้นที่ทางธรรมชาติที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม

โดยสรุป วัดในสมัยพุทธกาลจึงมิได้มีแก่นสารอยู่ที่ความสมบูรณ์ของสิ่งก่อสร้าง หากแต่อยู่ที่ “การให้ความหมายแก่พื้นที่” ผ่านการอุทิศและการยอมรับทางศาสนา ควบคู่กับการใช้สอยอย่างเรียบง่ายและสอดคล้อง

กับธรรมชาติ เป้าหมายสูงสุดของโครงสร้างเชิงพื้นที่ดังกล่าวมิใช่ความงามเชิงสถาปัตยกรรม แต่คือการทำหน้าที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนต่อการเจริญสมาธิและการดับทุกข์ของภิกษุอย่างแท้จริง

พระพุทธศาสนาเข้ามาในดินแดนสุวรรณภูมิ

พระพุทธศาสนาเข้าสู่ดินแดนที่เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” ในบริบทของเครือข่ายการค้าและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างชมพูทวีปกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยคำว่า “สุวรรณภูมิ” เป็นศัพท์ที่ชาวอินเดียใช้เรียกดินแดนทางตะวันออกซึ่งเป็นแหล่งการค้าและทรัพยากรสำคัญ คำว่า “สุวรรณ” หมายถึงทอง และ “ภูมิ” หมายถึงดินแดน อย่างไรก็ตาม มิได้หมายถึง “ดินแดนทองคำ” ในความหมายตรงตัว หากแต่สะท้อนแนวคิดเรื่อง “ดินแดนแห่งความมั่งคั่ง” ในมโนทัศน์ของชาวอินเดียโบราณ (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2562) หลักฐานจากวรรณกรรมและงานศึกษาตะวันตก เช่น The Silk and Spice Routes, Inventions and Trade ของ Struan Reid สะท้อนภาพดินแดนตะวันออกที่อุดมสมบูรณ์ โดยกล่าวถึงเกาะที่มีทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะทองคำและเงิน จนถูกเรียกในเชิงสัญลักษณ์ว่า “ไคร้เซ่” (Chryse) หรือเกาะทอง และ “อาเกีร์” (Argyre) หรือเกาะเงิน (มานพ นักการ-เรียน และคณะ, 2564) ภาพดังกล่าวสอดคล้องกับลักษณะของสุวรรณภูมิที่มีความหลากหลายทางชีวภาพและทรัพยากร ส่งผลให้เป็นศูนย์กลางการค้าและการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากหลายวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่องในเชิงสังคมและวัฒนธรรม ชุมชนในสุวรรณภูมิได้เป็นสังคมปิดหรือ “คนป่าเถื่อน” หากแต่มีโครงสร้างทางสังคมที่พัฒนาแล้ว มีระบบเครือญาติและการปกครองแบบพ่อปกครองลูก รวมทั้งความเชื่อดั้งเดิมที่นับถือบรรพบุรุษ เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ ก่อนที่ศาสนาพราหมณ์จะเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล สืบเนื่องจากความสัมพันธ์ทางการค้าและการเคลื่อนย้ายของชาวอินเดีย ซึ่งส่วนใหญ่ นับถือศาสนาพราหมณ์ในขณะนั้น (มานพ นักการ-เรียน และคณะ, 2564) สำหรับพระพุทธศาสนา หลักฐานชี้ว่าได้เริ่มแพร่หลายอย่างเป็นระบบมากขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยพระองค์ทรงส่งคณะสมณทูตไปยังดินแดนต่าง ๆ รวมถึงภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์แห่งลังกาว่า มีการส่งพระธรรมทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ พร้อมทั้งการถ่ายทอดอิทธิพลทางศิลปกรรมร่วมด้วย (มหานามเถระ, 2549) อย่างไรก็ตาม หลักฐานด้านโบราณคดีและสถาปัตยกรรมชี้ว่า ในระยะแรกพระพุทธศาสนาอาจยังมิได้ปรากฏในรูปแบบวัดหรือศาสนสถานขนาดใหญ่ หากเป็นเพียงสัญลักษณ์ทางความเชื่อ อาคารไม้ขนาดเล็ก หรือการถ่ายทอดคำสอนเชิงปฏิบัติ เช่น คาถาและแนวปฏิบัติทางศีลธรรมเท่านั้น ทั้งนี้ยังมีข้อสันนิษฐานว่าพระพุทธศาสนาอาจเข้าสู่สุวรรณภูมิก่อนสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ยังขาดหลักฐานยืนยันที่ชัดเจน

โดยสรุป การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิเป็นผลจากกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่ซับซ้อน อันเกิดจากการปฏิสัมพันธ์ทางการค้า การเคลื่อนย้ายของผู้คน และนโยบายทางศาสนาของรัฐอินเดียในยุคพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการทำให้พระพุทธศาสนาแพร่กระจายสู่ภูมิภาคนี้อย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้

พัฒนาการดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากเป็นกระบวนการสะสมและค่อยเป็นค่อยไปภายใต้บริบทของสังคมพุทธวัฒนธรรมในสุวรรณภูมิอย่างต่อเนื่อง

สรุป

ในสมัยพุทธกาล คำว่า “อาราม” “อาวาส” “สังฆาราม” และ “วิหาร” ถูกใช้ในความหมายที่สอดคล้องกับคำว่า “วัด” ในภาษาไทยร่วมสมัย โดยหมายถึงพื้นที่สำหรับจำพรรษาและการประกอบศาสนกิจของพระภิกษุและภิกษุณี แนวคิดการก่อสร้างวัดมีรากฐานจากความจำเป็นเชิงปฏิบัติในการจัดสรรพื้นที่ที่เอื้อต่อการบำเพ็ญสมาธิและการแสวงหาทางพ้นทุกข์ ควบคู่ไปกับแรงศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ซึ่งนำไปสู่การอุปถัมภ์และการก่อสร้างวัดเพื่ออุทิศแก่พระพุทธศาสนา โดยเวฬุวันวิหารถือเป็นวัดแห่งแรกที่ปรากฏหลักฐานการสร้างโดยพระเจ้าพิมพิสาร ขณะที่เชตะวันวิหารเป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์ประทับจำพรรษายาวนานที่สุด องค์ประกอบของเสนาสนะในวัดสมัยพุทธกาลประกอบด้วยโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น เช่น วิหาร กุฏิ อุโบสถ เรือนไฟ กัปปียกุฏิ วัจจกุฏิ ศาลา โรงจกรม บ่อน้ำ ตลอดจนองค์ประกอบด้านขอบเขตพื้นที่ เช่น รั้วอาราม ชุมประตู่ และระบบระบายน้ำ ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเน้นความเรียบง่าย ใช้ประโยชน์เป็นหลัก โดยปราศจากการตกแต่งเชิงสุนทรียะที่ฟุ่มเฟือย และไม่ปรากฏหลักฐานการใช้วัสดุหรูหรา เช่น ทองคำเปลว หรือกระจก อีกทั้งยังไม่พบการประดิษฐานพระพุทธรูปและเจดีย์ที่สร้างโดยมนุษย์ในช่วงเวลาดังกล่าว สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปมีความร่มรื่นและสอดคล้องกับการปฏิบัติธรรม การจัดวางองค์ประกอบของวัดดังกล่าวมีความสัมพันธ์โดยตรงกับวิถีชีวิตและกิจกรรมทางศาสนาของพระพุทธเจ้า พระสาวก และพุทธบริษัท โดยทำหน้าที่เป็นพื้นที่สำหรับการพบปะ สนทนาธรรม และการเผยแผ่คำสอน แม้ในเชิงหลักธรรมจะยอมรับว่าการบรรลุธรรมสามารถเกิดขึ้นได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพา “วัด” ในเชิงกายภาพ แต่ในฐานะสถาบันทางศาสนา วัดมีบทบาทสำคัญต่อการธำรงและสืบทอดพระพุทธศาสนา ตลอดจนเอื้อต่อการจัดระบบการเผยแผ่ธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ

องค์ความรู้เกี่ยวกับวัดในสมัยพุทธกาลจึงมีนัยสำคัญในฐานะฐานข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์และแนวคิดพื้นฐานสำหรับการทำความเข้าใจบทบาทของวัดในสังคมร่วมสมัย โดยสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการทบทวนหน้าที่ความหมาย และบทบาทของวัดในบริบทสังคมปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อีกทั้งยังเปิดโอกาสต่อการศึกษาวิจัยเชิงเปรียบเทียบ เช่น พัฒนาการของวัดในแต่ละยุคสมัย ความแตกต่างระหว่างนิกาย ตลอดจนการบูรณาการข้อมูลจากหลักฐานทางโบราณคดีในพุทธสถานสมัยโบราณในอินเดีย เพื่อใช้ตรวจสอบและเสริมความน่าเชื่อถือของข้อมูลในพระไตรปิฎก ซึ่งจะช่วยขยายกรอบความรู้และมุมมองใหม่ในการศึกษาพุทธศาสนสถานอย่างมีนัยสำคัญทางวิชาการต่อไป

ข้อเสนอแนะ

องค์ความรู้ใหม่จากการศึกษา

จากการศึกษาพัฒนาการของ “วัด” ในสมัยพุทธกาล สามารถสรุปข้อเสนอแนะและองค์ความรู้ใหม่ได้ว่า “วัด” ควรถูกมองเป็นพื้นที่เชิงปฏิบัติการทางศาสนา มากกว่าการเป็นเพียงโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม โดยมีบทบาทหลักในการเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม การเรียนรู้ และการสื่อสารธรรมะระหว่างพระพุทธเจ้า พระสาวก และพุทธบริษัท ผลการศึกษาข้างชี้ให้เห็นว่าแนวคิดความเรียบง่ายและการใช้สอยเป็นหลักเป็นแก่นสำคัญของวัดในสมัยพุทธกาล ซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นกรอบในการทบทวนบทบาทของวัดในสังคมปัจจุบันที่มักเน้นด้านสุนทรียะมากกว่าหน้าที่เชิงจิตวิญญาณ

ในเชิงข้อเสนอแนะ ควรมีการบูรณาการข้อมูลจากพระไตรปิฎกกับหลักฐานทางโบราณคดี เพื่อเพิ่มความน่าเชื่อถือและความรอบด้านของการตีความ ส่วนองค์ความรู้ใหม่จากการศึกษานี้เสนอว่า วัดควรถูกเข้าใจในฐานะ “ระบบนิเวศทางศาสนา” ที่ประกอบด้วยมิติด้านพื้นที่ กิจกรรม และความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งสามารถใช้เป็นกรอบวิเคราะห์ในการศึกษาพุทธศาสนสถานเชิงลึกต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- แก้ว ชิตตะขบ. (2553). *ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนา.
- จันทบุรินทร์ณาน. (2513). *พจนานุกรมบาลี-ไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- ชลูด นิ่มเสมอ. (2534). *องค์ประกอบของศิลปะ*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2548). *ศาสนาและประเพณีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- มนิ พิสุทธิรัตนานนท์. (2547). *สุนทรียวิจักขณ์ในจิตรกรรมไทย*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- มานพ นักการเรือน และคณะ. (2564). *สุวรรณภูมิ: วิเคราะห์มิติทางความเชื่อและศาสนา*. วารสารวิชาการโรงเรียนนายเรือด่านสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และศึกษาศาสตร์. 1(2), 117-132.
- มหาจุฬาราชวิทยาลัยฯ. (2526). *พระวินัยปิฎกเล่ม 7 จุลวรรค ทุติยภาค และ อรรถกถา*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาราชวิทยาลัย. มหาจุฬาราชวิทยาลัยฯ. (2526).
- มหาจุฬาราชวิทยาลัยฯ. (2526). *พระสูตร และอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย มหาวรรค เล่ม 5 ภาคที่ 2*. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (เล่ม 1-45)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาราชวิทยาลัย. (2537). *พระไตรปิฎกอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาราชวิทยาลัย.

- ราชบัณฑิตยสถาน. (2542). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- วชิรญาณวโรรส. (2529). *ธรรมวินัยและพระพุทธประวัติ*. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2529). *วินัยมุข เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2529). *สารานุกรม พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2548). *พระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2518). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา.
- พระพิมลธรรม. (2500). *พุทธประวัติที่ค้นศึกษา, (พิมพ์ครั้งที่ 4)*. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2547). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. (พิมพ์ครั้งที่ 10)*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2548). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพมหานคร: เอส.อาร์. พรินติ้งแมสโปรดักส์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2557). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.